

Bahâeddin Nakşibend ve Takipçilerinde Kur'an ve Sünnetin Tasavvufi/İşârî Yorumu *

Ali Namlı**

Öz

Kur'an ve sünnete bağlılığı, Ehl-i Sünnet inancını benimsemesi ve bid'atlardan uzak bir tasavvufî hayatı esas alması gibi özellikleriyle tanınan Nakşibendiyye tarikatı, İslâm âleminin pek çok bölgesinde hem ulemâ hem de halk nezdinde itibar gören yaygın tarikatlardan birisi olmuştur. Bu makalede başta tarikatın kurucusu kabul edilen Bahâeddin Nakşibend ve halifeleri olmak üzere Müceddidiyye öncesinde Ya'kûb Çerhî, Ubeydullah Ahrâr, Bâkî Billâh gibi tarikatın önemli simalarının Kur'an âyetleri ve hadislerle ilgili dikkat çekici tasavvufi/işârî yorumlar örnekleriyle incelenmiştir. Özellikle Nakşibendiyye tarikatının temel prensiplerini, ardından tasavvufun ana konularını dayandırdıkları âyet ve hadisler ile bunlara getirdikleri tasavvufi/işârî yorumlar ve yaklaşımlar üzerinde durulmuştur. Bahâeddin Nakşibend ve takipçilerinin başta kendi eserleri, tarikatın ilgili dönemi ile temel eserler, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, *Nefehâtü'l-üns* gibi meşhur ve muteber kaynaklar taranarak onların tasavvufi/işârî tefsirin esasları ve kuralları ile ilgili görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bahâeddin Nakşibend, Nakşibendiyye, Tefsir, Hadis, İşârî Yorum

---

* Sözlü olarak bir özeti Uluslararası Bahâeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu'nda (İstanbul, 2-4 Aralık 2016) sunulmuş olan bu makale ilk defa yayımlanmaktadır.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, alinamli@gmail.com

The Esoteric Exegesis of the Quran and Sunnah in Bahauddin Naqshband and His Followers

Abstract

Naqshbandiyya received a warm welcome among the lay people as well as the scholars, reaching all the corners of the Islamic world due to its staunch allegiance with Ahl-i Sunnah and its insistence of keeping away from innovations in the religion. This article will study the esoteric exegesis in the writings of Bahauddin Naqshband, his representatives (caliphs) Yaqub Charhi, Ubaydullah Ahrar, Baki Billah, the important personalities of the order before the Mujaddidi period. Special attention was given to verses and hadiths which are used as the basis of sufi practices and principles. The works of Bahauddin Naqshband and his followers as well as the important Naqshi texts like Hadaiq al-wardiyya, Rashahat aynul Hayat, Nafakhatul Uns are studied so as to understand their methodology and main principles of their esoteric exegesis.

Keywords: Bahauddin Naqshband, Naqshbandiyya, Tafsir, Hadith, Esoteric Exegesis

التفسير الإشاري الصوفي للقرآن الكريم والحديث النبوي عند بهاء الدين نقشبند وأعلام الطريقة النقشبندية

ملخص

تعد الطريقة النقشبندية أحد أكثر الطرق الصوفية انتشاراً في العالم الإسلامي على مستويات مختلفة بين النخبة المثقفة المتخصصة وعامة المجتمع بكل طبقاته وفئاته، وذلك لما جمعت من مزايا كثيرة، يأتي في مقدمتها تمسك شيوخها ومريديها بالقرآن والسنة، وموافقتهم لإعتقاد أهل السنة، ومحاربتهم للبدع والخرافات. تركز المقالة على تحليل ما وصلنا من إشارات صوفية لبعض الآيات والأحاديث علق بها أعلام الطريقة النقشبندية بدءاً بمؤسس الطريقة بهاء الدين نقشبند وخلفائه من بعده مثل يعقوب الجرجي، عبيد الله أحرار، باقي بالله وغيرهم ممن تولى مشيخة الطريقة قبل فرع المجددية النقشبندية. واعتنت المقالة بدراسة التفسيرات الإشارية لتلك الآيات والأحاديث التي اعتمدت عليها الطريقة في إرساء أسسها وتحديد مفاهيمها ومصطلحاتها الصوفية. فاستعرضت المقالة آثار شيوخ الطريقة وفي مقدمتهم بهاء الدين نقشبند، كالحقائق الوردية، ورشحات عين الحياة، ونفحات الأنس، وغيرها من المصادر النقشبندية المعتمدة والمشهورة، واستخرجت منها كل ما يمكن أن يعد تفسيراً إشارياً للقرآن الكريم أو الحديث النبوي.

كلمات مفتاحية: بهاء الدين نقشبند، الطريقة النقشبندية، تفسير، حديث، تفسير الإشاري

Giriş

Kur'an-ı Kerim'i anlama, açıklama ve yorumlama ilmi olan tefsirin, kaynakları ve metotları bakımından rivâyet, dirâyet, işârî/tasavvufî, lügavî/filolojik tefsir gibi çeşitleri bulunmaktadır. Bazı tefsirlerde bu metotların karışık olarak kullanıldığı da görülmektedir. Yaklaşımları bakımından tefsirleri mezhebî tefsir, ilmî tefsir, ictimâî tefsir gibi türlere de ayırmak mümkündür. Ahkâm tefsirleri ve edebî tefsirler gibi Kur'an'ın belli konuları ve yönleri üzerine yoğunlaşan tefsir türleri de vardır.

“İşârî tefsir”, “tasavvufî tefsir” ve “remzî tefsir” gibi isimlerle anılan tefsir çeşidi Kur'an'ın keşf ve ilham yoluyla açıklandığı sûfilere ait tefsirler olarak görülür ve târif edilir. Bu tür tefsiri Kur'an âyetlerinin tasavvuf kültürü, tasavvufî düşünce, tasavvufî tecrübe ve hayat tarzından hareketle yapılan tefsiri olarak değerlendirmek kanaatimizce daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Çünkü mevcut işârî/tasavvufî tefsirler incelendiğinde onların sadece keşf ve ilhâma dayanarak yazılmadıkları görülür.

Tasavvufî tefsirin bâtınî ve ilhâdî tefsirden en önemli farkı Kur'an'ın zâhirî mânâsını/mânâlarını reddetmemesidir. Sûfiler zâhirî mânâyı/mânâları kabul etmekle birlikte bunlara ilâveten âyetlerin bazı işâret ve remzlerinden de söz ederler. Zâhir mânâyı yok saymadıklarını ortaya koymak, tasavvufî yorumun âyetin asıl ve yegâne yorumu olmadığını belirtmek ve kendi yorumlarının farkını vurgulamak için tefsir kelimesi yerine “işâret”, “remz” ve “hakikat” gibi kelimeler kullanmışlardır. Sûfilere göre tefsirde ideal olan ibâre ve işâret, zâhir ve bâtından herbirini diğere feda etmemektir. Nitekim tasavvufî tefsirin en önemli örneklerinden biri sayılan *Rûhu'l-beyân*'ın müellifi İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) işâret ehlinin muhakkıkının ibâreden sapmayan, ibâre ve işâretin her ikisiyle amel edip *mecmau'l-bahreyn* olan kimse olduğunu belirtir. Bunları terazinin iki kefi olarak niteler ve kefelere biri hafif olursa kişinin ilhâd şâibesinden kurtulamayacağını vurgular. Onun için hem şeriatı elden bırakmamayı hem de hakikati nazardan düşürmemeyi tavsiye eder.¹

---

¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, haz. Ali Namlı, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019, s. 543-544.

Sûfilere göre **“Bugün size dîninizi tamamladım.”**² âyetinde geçtiği üzere dînin esasları ve hükümleri tamamlanmış, nübüvvet sona ermiştir. Ancak velâyet kapısı hala açık olduğu için Kur’an’ın ma‘rifet ve hakikatlerinin ilhâmına bir mâni yoktur. Kur’an dâimâ hakikatleri (hakâiki) cihetinden tenzîl olunmaktadır. Kur’an’ın evliyâyâ nüzûlü, hakikatlerini tenzîl, anlaşılmayan yerlerini izâh, öz olan yerlerini açıklama ve hayret verici yönlerini tanıtmaya yoluydur. Evliyâ bu mertebeye Hz. Peygamber (s.a.)’e uymakla ulaşırlar.³

İşârî/tasavvufî tefsirin en önemli dayanaklarından birisi سُنُّرِيَهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ “**Âyetlerimizi onlara ufuklarda ve kendi nefislerinde göstereceğiz.**”⁴ âyetidir. Allah’ın öyle kulları vardır ki onlara önce âfâk (dış âlemin), sonra enfüsün (kendi iç âlemlerinin), sonra da Kur’an’ın hakikatleri tecellî eder. Âfâk, enfüs ve Kur’an, vâsıl olan kimsenin mutlaka âyetlerini okuması gereken üç nüshadır. Bu üç nüshanın aslı ve başlangıç yeri ise Rahmân’ın hakikatleri nüshasıdır.⁵ Kalp ehli olan kâmil insan bu nüshaları, özellikle enfüs ve âfâkı birbirine tatbik etmeye, birbiriyle karşılaştırmaya ve birinde olanın diğerinde karşılığını bulmaya kadir olan kimsedir.⁶ Bu nüshaların birbiriyle mukâbelesi ve karşılaştırılması neticesinde Kur’an’da geçen kıssaların bile enfüs nüshasında karşılığı bulunabilir. Örnek olarak Mûsâ ruh ve kalbe, Hârûn kalp ve sırâ, Firavun ve âilesi nefis ve sıfatlarına, Firavun’un veziri Hâman nefsin hevâ ve hevesine işâret sayılmıştır.⁷ Mevlânâ da *Mesnevî*’de bu tür kıssaların evvelce olup bitmiş şeyler zannedilmemesi gerektiğini, Mûsâ’nın da Firavun’un da insanın varlığında mevcut olduğunu, bu iki hasmı kendinde aramak gerektiğini, onların kıyâmete kadar varlıklarını sürdürdüklerini belirtir.⁸

Tasavvufî/işârî tefsirin mâhiyeti ile ilgili bu genel girişten sonra Bahâeddin Nakşbend ve takipçilerinde Kur’an ve sünnetin tasavvufî/işârî yorumu konusuna geçebiliriz.

² el-Mâide, 5/3.

³ Bursevî, *Kitâbü’l-Netice*, s. 1014-1015.

⁴ Fussilet, 41/53.

⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, İstanbul 1330, IV, 334.

⁶ Bursevî, *Kitâbü’l-Netice*, s. 455, 593.

⁷ bk. Necmeddîn Dâye, *et-Te’vilâtü’l-Necmiyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2009, III, 62, 64, 243; IV, 188, 353, 354, 355.

⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, tsh. R. A. Nicholson, Tahran: Matbûâtü-i Ali Ekber İlmî, 1334 hş., III, 71, beyit: 1251-1254.

A. Bahâeddin Nakşibend'de Âyet ve Hadislerin Tasavvufî/İşârî Yorumu

Nakşibendiyye tarikatının kurucusu kabul edilen Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389)'e sonradan bazı eserler nisbet edilse de onun geriye yazılı bir eser bırakmadığı bilinmektedir. Onun hayatı, düşünceleri ve sohbetleri hakkında vefâtından sonra bazı eserler yazılmıştır.⁹

Halifelerinden Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420) Bahâeddin Nakşibend'in sohbetlerinde notlar tutmuş, daha sonra *Risâle-i Kudsiyye* adlı eserinde bu notları şerh etmiştir. Aslı Farsça olan eser Necdet Tosun tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁰ Eserde Bahâeddin Nakşibend'in bazı âyetlerle ilgili tefsirleri ve hadis şerhlerine de rastlanmaktadır.

Salâh b. Mübârek Buhârî *Enisü't-tâlibîn ve uddetü's-sâlikîn* adlı eserinde Bahâeddin Nakşibend'in söz ve menkıbelerini Farsça olarak yazıya aktarmıştır. Kendisi Bahâeddin Nakşibend'in sohbetlerinde de bulunmuş ve bu eseri Alâeddin Attâr'ın teşviki ile yazmıştır. Dört bölümden oluşan eserin özellikle üçüncü bölümünde tasavvufî konularla ilgili bazı âyet ve hadislerin Bahâeddin Nakşibend tarafından yapılan yorumlarına yer verilmiştir. Salâh b. Mübarek Buhârî, Hâce Muhammed Bahâeddin'in nasihatlerinde kendinden sâdır olan sözlerin çoğunun işâret ve rumuzlardan ibâret olduğunu, Nebî (s.a.)'in hadîs-i şeriflerini, sahâbe sözlerini ve selef-i sâlihînin hallerini naklettiğini belirtir.¹¹

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd Buhârî tarafından kaleme alınan ve henüz yazma hâlinde bulunan *er-Risâletü'l-Bahâiyye* adlı eser ile Ebü'l-Muhsin Muhammed Bâkır b. Muhammed Ali tarafından yazılan *Makâmât-ı Hazret-i Hâce Nakşibend* adlı eser Bahâeddin Nakşibend'in hayatı, sözleri ve kerâmetleri hakkında bilgiler içermektedir.

Nefehâtü'l-üns, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, *el-Hadâiku'l-verdiyye* gibi daha sonra yazılan kaynaklarda Bahâeddin Nakşibend'in bâzı âyet ve hadislerle ilgili

⁹ Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *DİA*, IV, 459. Bahâeddin Nakşibend hakkında yazılan bu eserlerin ve menâkıbnâmelerin özellikleri ve baskıları hakkında bk. Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul 2007, s. 95-97.

¹⁰ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye: Muhammed Bahâeddin Hazretlerinin Sohbetleri*, trc. Necdet Tosun, İstanbul 1998.

¹¹ Salâh b. Mübârek el-Buhârî, *Enisü't-tâlibîn*, trc. Süleymân İzzî Teşrifâtî, İstanbul 1328, s. 60.

yorumlarının esas itibariyle yukarıda zikredilen kaynaklara dayandığı görülmektedir.

B. Bahâeddin Nakşibend'in Takipçilerinde Âyet ve Hadislerin Tasavvufi/İşârî Yorumu

Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden Alâeddin Attâr (802/1400)'ın tarikatın yayılmasında önemli rolü olsa da şeyhi gibi onun da geriye yazılı bir eser bırakmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tarikatla ilgili genel kaynaklarda onun bazı âyet ve hadislerle ilgili kısa yorumlarına rastlanmaktadır.

Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420) bazı kısa sûreleri tefsir etmiştir. Bunlardan birisi Fâtiha sûresinin Farsça tefsiridir. *Tefsîr-i Süver-i Semâniye* adlı eseri ise Kadir, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Asr ve Hümeze sûrelerinin Farsça tefsiridir. *Tefe'ülât-ı Hâce Pârsâ* adlı eseri ise ebced harfleri yardımıyla bazı Kur'an âyetlerini yorumlamaya dair Farsça bir eserdir. Muhammed Pârsâ'nın Kur'an'ın tamamını, son iki cüzü ve Yâsîn sûresini tefsir ettiği de nakledilir. Buhârâ'da çok hadis rivâyet etmekle tanınan ve hadis rivâyeti için başkalarına icâzet de veren Pârsâ'nın zühd, zikir ve ahlâkî konulara dair seçilmiş kırk hadisten oluşan *Hadîs-i Erbaîn (Erbaûne hadîsen)* adlı Arapça bir eseri de vardır.¹²

Önce Bahâeddin Nakşibend'e intisap eden, onun vefatından sonra da Alâeddin Attâr'ın müridi ve halifesi olan Ya'küb Çerhî (ö. 851/1447)'nin *Tefsîr-i Ya'küb-i Çerhî* adlı eseri Fâtiha sûresinin ve Kur'an'ın son iki cüzünün Farsça tefsiridir. Eseri hazırlarken Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Kevâşî'nin *et-Tebîrâ*'sı gibi tefsir ve tasavvufa dair eserlerden istifade etmiş, sık sık şüirlere ve Mesnevî'den beyitlere de yer vermiştir.¹³ Çerhî, Begavî (ö. 516/1122)'nin *Mesâbîhu's-sünne* adlı eserinden seçtiği bazı hadisleri konularına göre tasnif ederek *Misbâh muktebes mine'l-Mesâbîh* adlı bir eser meydana getirmiştir. Yine aynı eserden seçtiği *Hadîs-i Erbaîn (Erbaûne hadîsen)* adlı bir kırk hadisi de vardır.¹⁴

¹² bk. Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *DİA*, XXX, 564; Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, s. 121, 124-125.

¹³ bk. Ya'küb Çerhî, *Tefsîr-i Ya'küb-i Çerhî*, Bombay 1297/1880, 204 s.

¹⁴ bk. Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, s. 150-153; Ahmet Câhid Haksever, *Ya'küb-i Çerhî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İstanbul 2009, s. 83-95; Ârif Nevşâhî, "Ya'küb-i Çerhî", *DİA*, XLIII, 282.

Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) *Fıkarât*, *Risâle-i Havrâiyye* (ya da *Şerh-i Havrâiyye*), *Risâle-i Vâlidîyye* ve *Ruka'ât (Mürâselât)* gibi eserlerinde ve sohbetlerinde bazı âyet ve hadisleri tasavvufî (işârî) olarak açıklayıp yorumlamıştır. Ubeydullah Ahrâr'ın hayatı, sözleri ve menkıbeleri hakkında bazı müridleri tarafından yazılan eserlerde de onun bazı âyet ve hadis yorumlarına yer verilmiştir. Mîr Abdülevvel (ö. 905/1500)'in *Mesmûât (Melfûzât)*, Mevlânâ Şeyh (ö. 916/1510)'in *Menâkıb-ı Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr (Havârik-ı Âdât-ı Ahrâr)*, Muhammed Kâdî Semerkandî (ö. 921/1515)'nin *Silsiletü'l-ârifîn ve tezkiretüs-siddîkîn*, Ali b. Hüseyin Vâiz Kâşifi (ö. 939/1532-33)'nin *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, Muhammed Emîn Kerkî'nin *Melfûzât-ı Ahrâr* adlı eserleri bunlardandır.¹⁵ Örnek olarak *Reşehât* müellifi, Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın sohbetlerinde bizzat kendisinden işittiği on altı âyetin tefsirini, sekiz hadisin îzahını nakletmiştir.¹⁶

Nakşibendiyye tarikatının önemli simalarından Abdurrahmân Câmî (ö. 898/1492)'nin de tefsir ve hadisle ilgili bazı çalışmaları vardır. Kur'an'ın tamamını tefsir etmeyi düşünen Câmî, *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde Fâtiha suresi ile Bakara sûresinin ilk yirmi üç âyetini ancak tefsir edebilmiştir. Kırk hadisi Farsça manzum olarak tercüme etmiş (*Risâle-i terceme-i erbaîn hadis veya Çihl Hadîs*) ve Ebû Zer el-Ukaylî tarafından rivâyet edilen bir hadisi de şerh etmiştir.¹⁷

Nakşibendiyye tarikatını Hindistan'a götüren, İmâm-ı Rabbânî'nin müşşidi Bakî Billâh (ö. 1012/1603)'in manzum ve mensur eserlerinin çoğu ve müridlerine yazdığı bazı mektuplar *Külliyât-ı Bakî Billah* adıyla neşredilmiştir. *Külliyât*'ta Bakî Billah'ın küçük risaleleri içerisinde istiâze ve besmele, Fâtiha, Şems, İhlâs, Felak, Nâs sûreleri ile maiyyet âyeti¹⁸ gibi bazı âyetlerin tefsiri de yer almaktadır.¹⁹

C. Bahâeddin Nakşibend'in Âyet ve Hadisleri Tasavvufî/İşârî Olarak Yorumlamasına Örnekler

Bahâeddin Nakşibend Herat'ta Melik Hüseyin ile görüşmesi sırasında melik ona tarikatı ile ilgili muhtelif sorular sormuştu. Bahâeddin Nakşibend

¹⁵ bk. Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, s. 155-158, 165-167; a.mlf., "Ubeydullah Ahrâr", *DİA*, XLII, 20.

¹⁶ Ali b. Hüseyin Safî Vâiz Kâşifi, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, thk. Ali Asgar Muñiyân, Tahran 2536/1977, II, 434-444.

¹⁷ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, VII, 98; Abdurrahmân Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, Süleyman Uludağ (Giriş), İstanbul: Marifet Yayınları, 1995, s. 32-36.

¹⁸ el-Hadîd, 57/4.

¹⁹ bk. Hamid Algar, "Bâkî-Billâh", *DİA*, IV, 543; Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend*, s. 203.

yolunun Abdülhâlık Gucdüvânî'nin dediği gibi halvet der encümen (celvette halvet) olduğunu, bunun da kulun zâhirde halk ile, bâtında Hak ile meşgul olması olduğunu, bunun halk ile ülfeti kendisini Hakk'ın zikir ve fikrinden geri bırakmayan kimseye müyesser olacağını söylemiş ve tarikatının bu en önemli esasını **“Ticaret ve alışverişin kendilerini Allah'ın zikrinden alıkoymadığı adamlar.”**²⁰ âyetine dayandırmıştır.²¹

Ona göre **“Ey iman edenler, iman edin...”**²² âyeti şuna işârettir: Her nefeste ve her göz açıp kapamada bu maddî vücûdu nefyedip hakiki ma'bûdu isbât vâcib olduğu için bu hâle bütün vaktini sarf eylemek lâzımdır. **“Senin varlığın (kendinde varlık görmek) öyle bir günahdır ki başka bir günah ona kıyas olmaz.”** sözü de bunu iktizâ eder. Bahâeddin Nakşibend, Şeyh Cüneyd'den nakledilen **“Altmış senedir iman getirmekteyim.”** şeklindeki sözün **“Nefy ü isbât ile imanımı yenilemekteyim”** anlamına geldiğini söylemiştir. Ona göre gerçi namaz, oruç, riyâzat ve mücâhede Allah Teâlâ'ya ulaşmanın yoludur. Ama nefy-i vücûd en yakın yoldur. En mühim olan da budur. Bu da iradeyi tamamen terk etmek ve amellerini çok kusurlu görmek ile hâsıl olur. Mâsivaya bağlanmak, faydasız ve sâlik için büyük bir perdedir. Bu bağları koparan Hakk'a vâsıl olur.²³

“Sizin yanınızdakiler biter, Allah'ın katındakiler ise bâkîdir/ tükenmez.”²⁴ âyetinin mânâsında şunu bilmek gerektiğini söylemiştir: Mü'minlerin yaptığı sâlih ameller ve hayırlı işler, bir vakit gelir Hak katında kabûle mazhar olur. Amelin kabûl edildiğinin alâmeti, o amelde beşerî vücûdun (varlığın/benliğin) yok olması ve ilâhî cezvelerin etkisinin görülmesidir.²⁵

Bahâeddin Nakşibend yolun üç âdâbı olduğunu belirtir. Bunlar Allah'a karşı edep, Rasûlü'ne karşı edep ve şeyhlere karşı ebeptir. Rasûlü'ne karşı edebi ise **“Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin.”**²⁶ âyetindeki **“bana uyun”** makamında müstağrak olmak,

²⁰ en-Nûr, 24/37.

²¹ Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibin*, s. 50; Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, trc. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 1995, s. 532; Safî, *Reşehât*, I, 42-43; Abdülmecid b. Muhammed el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, Beyrut 2010, s. 343.

²² en-Nisâ, 4/136.

²³ Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibin*, s. 60; Câmî, *Nefehât*, s. 532.

²⁴ en-Nahl, 16/96.

²⁵ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 45.

²⁶ Âl-i İmrân, 3/31

bütün hallerinde zorunlu olarak buna riâyet etmek, Hz. Peygamber'in Hak ile halk arasında vâsita olduğunu ve herşeyin onun yüce emrinin tararrufu altında olduğunu bilmek olarak ifâde etmiştir.²⁷

Yine ona göre kelime-i tevhiddeki “Lâ ilâhe illallah” ifadesi tabiat ilâhını yok etmek demektir. “İllallâh” ifadesi ise hakiki ma‘bud olan Allah’ı isbat etmektir. Muhammedü’r-Resûlullah ifadesi, kendini فَاتَّبِعُونِي “*bana tâbi olunuz.*”²⁸ makamına ulaştırmaktır.²⁹

Bahâeddin Nakşibend Nakşibendiyye'nin önemli esaslarından vukûf-i adedîyi ledünnî ilmin ilk mertebesi sayar. Zâkirin zikirde sayıya uyması demek olan vukûf-i adedîden maksadın sayıya riâyet ile kalbî zikir olduğunu ifâde eder. Meselâ zâkirin kelime-i tevhîdi kalbi ile bir nefeste üç, beş, yedi veya yirmi bir kere söylemesi ve tek sayıya riâyet etmesidir. Ona göre عَلَّمْنَا مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا “*Ona katımızdan bir ilim öğrettik.*”³⁰ âyetinde yakîn ilmi ile ledünnî ilim arasında fark, yakîn ilminin ilâhî zât ve sıfatların nûrunu idrâkten ibâret olmasıdır. Ledünnî ilim ise Hak Teâlâ'dan ilham yoluyla mânâları idrâk ve sözleri anlamaktan kinâyedir.³¹

فَاذْكُرُونِي أَذْكَرُكُمْ “*Beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim.*”³² âyetindeki Hak Teâlâ'nın zikri, zikrin mertebeleri üzere Hakk'ı zikretme konusunda Allah'ın kuluna yardım etmesidir.³³

Bahâeddin Nakşibend'den bir kerâmet veya tasarruf zuhur ettiği zaman dervişlerine bunun kendi varlığı ve talebi ile olmadığını; fakir, müflis, âciz ve pür-taksîr olandan bir nesne zuhura gelmeyeceğini; varlığın kemâli, Hakk'a yakınlık ve duâsının makbul olması gibi hususlar Hz. Peygamber'e (s.a.) mahsus olduğu halde ona: وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى “*Attığın zaman sen atmadın, Allah attı.*”³⁴ hitabının nâzil olduğunu ifâde etmiştir.³⁵

Bahâeddin Nakşibend'e göre ma‘rifet ehli fenâ fillahtan bakā billaha ulaşınca, gördükleri şeyi kendilerinde görürler, tanıdıkları şeyi kendilerinde

²⁷ Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 336.

²⁸ Âl-i İmrân, 3/31

²⁹ Câmî, *Nefehât*, s. 533.

³⁰ el-Kehf, 18/65.

³¹ Salâh b. Mübârek, *Enîsü't-tâlibîn*, s. 76.

³² el-Bakara, 2/152.

³³ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 44.

³⁴ el-Enfâl, 17.

³⁵ Salâh b. Mübârek, *Enîsü't-tâlibîn*, s. 118.

tanırlar. Onların hayreti de kendi vücudlarındadır. Buna delil olarak da **وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ** “**Kendi nefislerinizde bile (nice alâmetler var, bunları) görmüyor musunuz?**”³⁶ âyetini zikretmiştir.³⁷

Sûfilerce genellikle tasavvufî mânâlar verilen bazı âyetleri Bahâeddin Nakşibend’in zâhir anlamında yorumladığına dair örnekler bulmak da mümkündür. Bir defasında yanına toplanıp gelen âlimlere şeriat yolunda onlara bağlı ve onların peşinde olduklarını, Hz. Peygamber’den ne nakleder ve beyan ederlerse ona tâbi olduklarını, kendi yollarında Hz. Peygamber’in sünnetine muhâlif bir şey varsa göstermeleri halinde onu terkedeceklerini ifâde etmiştir. **عَظِيمٌ لَا تَعْلَمُونَ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ** “**Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorunuz!**”³⁸ âyeti gereğince kendilerini îkaz etmelerini, hidayet yolunda olup olmadıklarını haber vermelerini istemiştir. Böylece âyetteki “*zikir ehli*”ni âlimler olarak yorumlamıştır.³⁹

Bahâeddin Nakşibend bazı hadislerle ilgili yorumlar yapmış, bazı hadisleri tasavvufî meselelere delil olarak zikretmiştir. Bunlardan bazı örnekler nakletmek istiyoruz.

Kendisine ehlüllahın gönüllerden geçenlere (havâtır), gizli amellere ve hallere nasıl vâkıf oldukları sorulmuş, o da bunun Allah’ın onlara ikram ettiği firâset nûru ile olduğunu söylemiş, buna delil olarak da “*Mü’minin firâsetinden sakının, çünkü o Allah’ın nûru ile bakar.*”⁴⁰ hadisini zikretmiştir.⁴¹

“*Şüphesiz ki Allah’ın doksan dokuz -yüzden bir eksik- ismi vardır. Onları sayan kimse cennete girer.*”⁴² hadisi hakkında şunları söylemiştir: Hadisteki “*ahsâ*” lafzının bir mânâsı ‘Allah’ın isimlerini sayarsa’ demektir. Birisi ‘o isimleri bilip öğrenirse’ mânâsına gelir. Birisi de ‘o isimlerin gereği ile amel ederse’ demektir. Meselâ “*er-Rezzâk*” dediği zaman asla rızkı için hatırına gam gelmemelidir. “*el-Mütekebbir*” dediğinde Allah Teâlâ’nın azamet ve kibriyâsını düşünmelidir.⁴³

³⁶ ez-Zâriyât, 51/21.

³⁷ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 80.

³⁸ el-Enbiyâ, 7

³⁹ Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibîn*, s. 198; Câmî, *Nefehât*, s. 539.

⁴⁰ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur’ân*, 15.

⁴¹ Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 332.

⁴² Müslim, *Zikir*, 5; İbn Mâce, *Duâ*, 10; Tirmizî, *Deavât*, 87 (3502).

⁴³ Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibîn*, s. 69.

Bahâeddin Nakşibend fakirleri ve fakrı severdi. Arkadaşlarını da fakra ve helal yoldan kazanmaya teşvik ederdi. helâle riâyette ve şüphelilerden sakınmakta çok ihtimam gösterirdi. Özellikle helal lokma konusunda son derece dikkat ederdi. Sohbetlerinde Hz. Peygamber'in şu hadisini de buna delil getirirdi: “İbâdet on bölümdür. Bunların dokuzu helâl kazançtır. Kalan biri de diğer ibadetlerdir.”⁴⁴ Bu hadisi çok söyler ve gereğiyle amel etmeyi emir ve işâret ederdi. “Ben ne elde ettiysem bundandır.” derdi.⁴⁵

“*Namaz mü'minin mirâcıdır.*” şeklindeki hadis olarak meşhur olan sözü, hakiki namazın derecelerine işâret saymıştır. Bu ise iftitah tekbirini aldığında namaz kılan kişinin hâl olarak Allah'ın en büyük olduğunu hissetmesi, kalbinde hudû ve huşû zuhûr etmesi ve sonunda istiğrâk mertebesine ulaşmasıdır. Bu sıfatın kemâli Hz. Peygamber'de idi. Buhârâ âlimlerinden birisi Bahâeddin Nakşibend'e namazda kalp huzurunun nasıl meydana geleceğini sormuş, o da: “Helal yemek, yerken kalbin uyanıklık olması, namaz dışındaki vakitlerde, abdest alırken ve iftitah tekbîrini alırken Hak Teâlâ'yı murâkabe etmekle; tam bir uyanıklık bulunmakla namazda kalp huzurunun hâsıl olacağını söylemiştir.”⁴⁶

Bahâeddin Nakşibend أنا جليس من ذكرني “*Ben beni zikredenle beraberim.*”⁴⁷ kudsî hadisi hakkında “Bâtın ehlinin hâlinin beyânını işârettir” demiştir. Ona göre “*Oruç benim içindir ve onun mükâfâtını ben vereceğim.*”⁴⁸ hadisi de bu konudur. Hakiki oruca işârettir. Hakiki oruç ise sivâdan tamamen imsâktir.⁴⁹

Bahâeddin Nakşibend أمت الأذى عن الطريق “*Eziyet veren şeyi yoldan kaldır.*”⁵⁰ hadisindeki “ezâ”dan murâdın nefis, yoldan murâdın da Hakk'ın yolu olduğunu söylemiştir. Eziyet veren şeyi kaldırıp gidermek ise vücûdu/varlığı silip yok etmeye işârettir.⁵¹

Bahâeddin Nakşibend'e göre sâlik bazı vakitlerde nâfileleri bırakabilir. Bunu da sıradan alışkanlıklar haline gelmemesi için tabiatı onlara alıştığı zaman yapar. Çünkü gâye sâlikin amellere değil Mevlâ'sına ünsiyet etmesidir. Bu

⁴⁴ Deylemî, *el-Firdevs*, III, 79 (4222).

⁴⁵ Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 341.

⁴⁶ Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 338.

⁴⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, (1224); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, I, 451 (680).

⁴⁸ Buhârî, Savm 9; Müslim, Sıyâm 163.

⁴⁹ Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 337.

⁵⁰ bk. Buhârî, Cihâd, 18; Müslim, Zekât, 56; Tirmizî, Birr, 28.

⁵¹ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsîyye*, s. 85-86; Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibîn*, s. 69; Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 331.

yüzden Hz. Peygamber “Gözümün aydınlığı namazda kılındı.”⁵² buyurmuş, “namazla kılındı” buyurmamıştır.⁵³

Ona göre “Çalışıp kazanan Allah’ın dostudur.”⁵⁴ hadisi dünyayı kazanmaya değil rızâyı kazanmaya işârettir.⁵⁵

D. Bahâeddin Nakşibend’in Takipçilerinin Âyet ve Hadisleri Tasavvufî/İşârî Olarak Yorumlamasına Örnekler

Bahâeddin Nakşibend’in halifelerinden Alâeddin Attâr velâyetin ancak nefsinin kendi üzerinde tasallutu olmayan kimse için geçerli ve sâbit olacağını söylemiştir. Ona göre kendinden en küçük bir kusur meydana geldiğinde velâyetten atılır. Allah Teâlâ, “**Dikkat edin, Allah’ın velî kullarına korku yoktur, onlar mahzun da olmazlar.**”⁵⁶ buyurmuştur. Evliyâullah tabiat hallerinin galebesinden korkmazlar. Ehlullahta beşerî vasıfların ortaya çıkması korkusu yoktur. Nitekim “Fânî/fenaya eren, (önceki) vasıflarına geri döndürülmez.” sözü de aynı konudadır.⁵⁷

Alâeddin Attâr’a göre celâl isimlerine teveccühün gâyesi kendini aşağı görmek, ağlamak, tevbe ve inâbeye koşmaktır. Tevbenin sıhhatinin alâmeti, günahlara değil ibâdet ve münâcâta meyildir. “**Ona (nefse) kötülüklerini ve iyiliklerini (takvâsını) ilham edene yemin olsun.**”⁵⁸ âyetindeki hikmet şudur: Kul kendinde Allah’ın rızasına bir meyil bulursa ona şükreder ve devam eder. Eğer Allah’ın razı olmadığı şeye (günaha) bir meyil görürse ağlar, ilticâ eder ve “**Allah âlemlerden müstağnîdir.**”⁵⁹ makâmından korkar.⁶⁰

Bahâeddin Nakşibend’in halifelerinden Muhammed Pârsâ, “**Dikkat edin! Muhakkak ki Allah dostları için korku yoktur. Onlar mahzun da olmazlar.**”⁶¹ âyetini şöyle yorumlamıştır: Evliyâullah varlıklarını tamamen Hak Teâlâ’nın tasarruf ve irâdesine teslim etmişlerdir. Onlar cismânî ya da rûhânî hazza tâlip olan bir vücûda iltifat etmekten kurtulmuş, himmet eteklerini temizlemişlerdir. Bu

⁵² Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 174 (2676).

⁵³ Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 334.

⁵⁴ Benzer rivâyetler için bk. Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, IV, 63; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, VIII, 51-52; XII, 308.

⁵⁵ Safî, *Reşehât*, I, 319; Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 340.

⁵⁶ Yûnus, 10/62.

⁵⁷ Safî, *Reşehât*, I, 149; Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 368.

⁵⁸ eş-Şems, 91/8.

⁵⁹ el-Ankebût, 29/6.

⁶⁰ Safî, *Reşehât*, I, 149; Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 368.

⁶¹ Yûnus, 10/62.

sebeple hüznün ve korkuyu kendilerinden uzaklaştırmışlardır. Zîrâ hüznün ve korku rûhânî ya da cismânî bir hazzı talep eden kişide bulunur. Geçmişte ya da şimdi bu hazzı kaybeden kişi hüznülenir. İleride kaybetme ihtimali olan kişi de korkar (evliyâullah ise bu iki halden kurtulmuştur). Velilik fenâ fillah ve bakâ billâhtır. Bu da cismânî ve rûhânî bütün hazlardan tamamen sıyrıldıktan (fenâ-yı mutlakdan) sonra olur. Bunlardan sonra, velâyet makamında olan evliyâullahta korku ve hüznün yerine Hak Teâlâ'nın heybet, azamet ve celâli yerleşir. Kişi velilik derecelerinde yükseldikçe ilâhî azametinin hakkını edâ etmek onun ayrılmaz bir vasfı olur. Bu manada Hz. Peygamber (a.s.), “*Ben sizin Allah'ı en iyi bilen ve O'ndan en çok korkanınızım.*”⁶² buyurmuştur.⁶³

Yine o, “*Dünya hayatında da âhiret hayâtında da onlar için müjdelere vardır.*”⁶⁴ âyetinin hükmünce evliyâullah için dünyada ve dünyadan göçme esnâsında Hak Teâlâ'dan ma'rifet ve kabul ile müjde olduğunu söylemiştir.⁶⁵

Muhammed Pârsâ, zât ve sıfatların fenâsı demek olan fenâ-yı mutlakdan sonra kula hakkânî bir vücûd verileceğini, ancak bundan sonra seyr fillah gerçekleşeceğini belirtir. Bu hakkânî vücûd ile kul, ilâhî vasıflarla donanma ve rabbânî ahlâk ile ahlâklanma âlemine yükselebilir. Bu ise bir kudsi hadiste ifade edilen “*Benimle iştir, benimle konuşur, benimle görür, benimle tutar, benimle yürür ve benimle düşünür.*”⁶⁶ mertebesidir. Fânî olan zât ve sıfatlar, bu makamda bâkî vücûd kisvesinde, gizlilik kabrinden zuhûr mahşerine hareket ettirilmiş olurlar. İlâhî cezbelerin etkileri kulun gönlünü istilâ eder, bâtınını tüm vesveselerden ve fânî duygulardan çevirir. Hak Teâlâ zâtî sıfatları ile kulun gönlünde mutasarrıf olur. Kulu, kendi kendine tasarruf ve idâreden tümüyle alıkor. Bu makamda kul, kesinlikle şeriat görevlerine riâyet ile ilâhî emir ve yasaklara uymada özel bir îtina gösterir. Bu konuda ilâhî bir muhâfaza içinde olur. Zâten fenâ hâlinin sahih olduğunun alâmeti de budur. Kul, Hak Teâlâ'ya edâsı gereken bir vazifeye riâyette ilâhî bir yardım ve koruma görmezse, bu onun fenâ hâlinin doğru olmadığını gösterir.⁶⁷

Muhammed Pârsâ'ya göre kulda dilek, tercih ve bedenî istekler azaldıkça, beşerî vücûdu da o derece yok olur. Bu yok oluş sebebiyle kulun Hak Teâlâ'ya

⁶² Ahmed, *Müsned*, VI, 122.

⁶³ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 74-75.

⁶⁴ Yûnus, 10/64.

⁶⁵ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 37.

⁶⁶ Buhârî, *Rikâk*, 38.

⁶⁷ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 80-81.

yakınlığı artar. Kul kendi irâde ve ihtiyârını terkettiği nisbette tedbir ve takdir konusunda Hak Teâlâ'ya muvâfakat eder. Rızâ makamına ve “*Allah onlardan râzı oldu, onlar da Allah'tan*”⁶⁸ saadetine yaklaşır.⁶⁹

“*Zikrin en faziletlisi Lâ ilâhe illallah'tır.*”⁷⁰ hadisini şöyle yorumlamıştır: Tarîkat meşâyihî zikirler arasında “Lâ ilâhe illallah”ı tercih etmişlerdir. Bu zikir nefy ve isbattan oluşur. Hak Teâlâ'nın hakikat yoluna bu kelime ile gidilebilir. Sâliklerin kalplerinin perdeli oluşu, unutkanlıklarının neticesidir ve perdenin aslı dünyevî şekillerin kalpte nakşolmasıdır. Kalbe dünyevî şekiller nakşolunca oradan Hak Teâlâ silinir (nefy), gayrı şeyler orada mevcut olur (isbât). Zıtlarla tedavi usulünce bu kelime-i tevhîdde Hak Teâlâ'dan gayrısı kalpten silinir. Bu kelimeye devam etmekten başka herhangi bir yolla gizli şirkten (benlik ve gösterişten) kurtulmak mümkün değildir. Bu yüzden zikreden kişi nefy bölümünde, yani Lâ ilâhe derken bütün mahlûkata fâni ve değersiz gözüyle bakar, zikrin mânâsını düşünür ve diğer düşünceleri (havâtırı) siler. İsbât bölümünde, yani illallah derken de O'nun bâkî, maksûd, istenen ve sevilen yegâne varlık olduğunu düşünür. Her zikrin başında da sonunda da huzûr-i ilâhîde olduğunu bilir. Gönle bir şeyin bağlandığını görürse nefy ile o bağı yok eder, isbât ile onun sevgisinin yerine Hak Teâlâ'nın sevgisinin koyar. Bu şekilde devam ederse zamanla gönlü sevdiği ve ülfet ettiği başka şeylerden uzaklaşır. Zikreden kişinin varlığı zikirde yok olur. Beşerî vücudun alâkaları ve bağları ondan kalkıp gider.⁷¹

Muhammed Pârsâ, zikir konusu ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur: Zikrin nihâî gâyesi vukuf-i kalbidir ve tüm mahlûkâtı fâni, Hakk'ın ezeli varlığını da bâkî olarak görmektir. Bu mânâ idrak edilince zikreden kişinin gönlünde tevhidin hakiki şekli yer tutar. Basîret gözü açılır. Akıl ve tevhîd arasında hiçbir zıtlık görmez. Bu makamda zikrin hakikati, gönlün ayrılmaz bir özelliği olur. Bundan sonra öyle bir yere erişir ki zikrin hakikati gönlün cevheri ile birleşir ve Hak Teâlâ dışında hiçbir düşüncesi kalmaz. Zikreden kişi zikirde, zikir de mezkûrda, yani Hak Teâlâ'da yok olur. Kalp Hak'tan gayrı şeylerin sıkıntısından kurtulunca “*Yerim göğüm beni içine sığdıramaz, ama mü'min kulumun kalbi beni içine sığdırır.*”⁷² kudsî hadisinin hükmünce “illallah” hâkimiyetinin cemâlî tecellî

⁶⁸ el-Mâide, 5/122.

⁶⁹ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 37.

⁷⁰ İbn Mâce, Edeb, 55.

⁷¹ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 49-50.

⁷² bk. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 195-196.

eder. **“Ben de sizi zikredeyim.”**⁷³ vaadinin hükmü harf ve ses olmaksızın tecellî eder. **“O'nun zâtı dışında her şey yok olacaktır.”**⁷⁴ durumu âşikâr olur. Rûhun zikri zikredenin vücuduyla birlikte **“Ben de sizi zikredeyim”**⁷⁵ âyetinin sonsuz denizinde boğulup yok olur.⁷⁶ **“Ben de sizi zikredeyim”**⁷⁷ âyetinin mânâsı; Hak Teâlâ'nın kulunu zikretmesi, kula kendisini zikretmeyi nasip etmesi, dil, kalp, ruh, sır ve hafî mertebelerinde Hak Teâlâ'yı zikretmeyi müyesser kılmasıdır.⁷⁸

Ya'küb Çerhî'ye göre **“Bize doğru yolu göster.”**⁷⁹ âyetinden ve onun namazda Fâtiha'da tekrarlanmasından maksad, tâlib-i sâdıkın dâimâ duâ ve tazarrûda bulunması ve gevşeklik göstermemesidir. Bu açıklamanın ardından sûfilerden birisinin **“Kemâl taleptir. Talep kemâldir.”** sözünü zikretmiştir.⁸⁰

“De ki: “Yarattığı şeylerin şerrinden ... sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.”⁸¹ âyetini, **“Yaratılmış olan herşeyden Allah'a sığın. Cennet ve cehennem kölesi olma; altın, gümüş, kadın ve çocuğa bağlanma.”** diye tefsir etmiştir.⁸²

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” âyetindeki **“kulluk etsinler”** ifâdesini **“beni tanısnlar, bana îman etsinler”** diye açıklamıştır. Ona göre tanıma (ma'rifet) mertebelerinin en yükseği suhûd/müşâhededir. Onun tecellîsî saf ve temiz gönledir. Nitekim **“O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar! Allah'a selim (temiz) bir kalp ile gelen başka.”**⁸³ buyrulmuştur. Hasta kalp ilâhî ma'rifetlerden hissedar olmaya lâayık değildir. **“Kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır.”**⁸⁴ Sûfinin saf olan kalbi, ilâhî aynadır. **“Mü'min mü'minin aynasıdır.”**⁸⁵ Yâni hakiki mü'min kul, Allah'ın sıfatlarının zuhûru için bir aynadır. Allah'ın nûruyla cilalanmış ve aydınlanmış olmayan ayna ma'rifetlerin zuhûr yeri olmaz.⁸⁶

⁷³ el-Bakara, 2/152.

⁷⁴ el-Kasas, 28/88.

⁷⁵ el-Bakara, 2/152.

⁷⁶ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 51-52.

⁷⁷ el-Bakara, 2/152.

⁷⁸ Muhammed Pârsâ, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 53-54.

⁷⁹ el-Fâtiha, 1/6.

⁸⁰ Ya'küb Çerhî, *Ney-nâme*, tah. Halilullah Halîlî, Afganistan 1973, s. 126.

⁸¹ el-Felak, 113/1-2.

⁸² Ya'küb Çerhî, *Ney-nâme*, s. 120.

⁸³ eş-Şuarâ, 26/88-89.

⁸⁴ el-Bakara, 2/10.

⁸⁵ Tirmizî, *Birr*, 18; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 49.

⁸⁶ Ya'küb Çerhî, *Ney-nâme*, s. 126-127.

“Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin.”⁸⁷ âyetinden hareketle velâyet-i hâssanın delilinin zâhir ve bâtında Hz. Peygamber (s.a.)’e uymak olduğunu, **“Bu, Allah’ın bir lutfudur. Onu dilediğine verir.”**⁸⁸ âyetinde belirtildiği üzere ona uymakta muvaffakiyetin de sırf Allah’ın fazlı ile olduğunu ifâde etmiştir.⁸⁹

“Mü’minin firâsetinden sakının, çünkü o Allah’ın nûru ile bakar.”⁹⁰ hadisini şu şekilde şerh etmiştir: Kul hakiki îmanla müşerref olduğunda Hakk’ı şuhûd/müşâhede ile tanır. Yedi kat semada ve yerde hiçbir şey ona gizli kalmaz.⁹¹ Kutbu’l-irşâd olup sâlike yol gösteren mürşid de Allah’ın nûru ile baktığı için sâlikin beşerî bağlarını ilâhî nazarla uzaklaştırır.⁹²

Gerek eserlerinde, gerekse sohbetlerinde bazı âyet ve hadisleri tasavvufî olarak yorumladığı görülen Nakşibendiyye tarikatının önemli simalarından Ubeydullah Ahrâr’dan bazı örnek yorumlar aktarmak istiyoruz.

“Hamd âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.”⁹³ âyetini şöyle yorumlamıştır: Hamdin başı ve sonu vardır. Hamdin başı, kulun nimeti artırdığını bilgi için kendine verilen nimet karşılığında hamdetmesidir. Hamdin sonu ise Hak mesela kula bir güç vermiştir. O güç ile namaz, oruç, hac ve benzeri Hakk’a kulluğu yerine getirir. Hakk’a yakınlığa ve Hakk’ın rızasına sebep olan böyle bir nimet karşılığında hamd eder. Hatta hamdin sonu kulun kendi mazharında hamdedenin Hak’tan başkası olmadığını bilmesidir. Bu mahalde kulluğun kemali kendinin yokluğunu anlaması, zât, sıfatlar ve fiillerden asla kendine âit bir şey olmadığını bilmesi, Hakk’ın kendisini sıfatlarının mazharı kıldığını düşünüp bu endişe ile kalbini mesrûr etmesidir.⁹⁴

“Bizi doğru yola ilet.”⁹⁵ âyetini şöyle yorumlamıştır: Bizi doğru yola, yâni senin gayrına iltifat etmekten âzâd olacak derecede zâtî muhabbetinle müşerref eyleyip hidâyet eyle ki tamamen sana giriftâr olalım, senden başkasını bilmeyelim, senden gayrını görmeyelim ve senin gayrını düşünmeyelim. Bizi

---

⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/31

⁸⁸ el-Mâide, 5/54.

⁸⁹ Ya’küb Çerhî, *Ney-nâme*, s. 129.

⁹⁰ Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 15.

⁹¹ Ya’küb Çerhî, *Ney-nâme*, s. 136.

⁹² Ya’küb Çerhî, *Ney-nâme*, s. 129.

⁹³ el-Fâtiha, 1/2.

⁹⁴ Safî, *Reşehât*, II, 435; Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 400.

⁹⁵ el-Fâtiha, 1/6.

doğru yola hidâyet eyle, yâni o yol ki her bir mevcûda nisbetle senin hazretine olan, hiçbir mevcudun onsuz var olamayacağı, onsuz kemâl zirvesine vâsıl olamayacağı yola hidâyet eyle ki mâsivâyı görmeyelim ve ona teveccüh etmekten kurtulalım.⁹⁶

“*Ey îman edenler, îman edin...*”⁹⁷ âyetinin akitlerin tekrarına işâret olduğunu söylemiş ve şöyle yorumlamıştır: Sûfiler topluluğuna göre îman Hakk’a akd-i kalb etmekten ibârettir. Hak bu akdin tekrarlanmasını emretmiştir. Bu vasfın kendilerine ait olmadığını bilene kadar gayret etmelerini emretmiştir.⁹⁸

“*Allah de, sonra onları bırak.*”⁹⁹ âyetini, “Allah de, kalbini bir varlığa bağla ki hakikatte O’ndan başka “varlık” yoktur. O’ndan gayrını “varlık” diye isimlendirmek iftiradan başka bir şey değildir.” şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁰ Yine aynı âyetin “Sıfatları bırak, zâtın kendisine yönel.” mânâsına olduğunu da söylemiştir.¹⁰¹

“*Sâdiklarla beraber olunuz.*”¹⁰² âyetinin iki mânâsı olduğunu söylemiştir. Sûret/zâhir bakımından beraber olmak, sıdk ehliyle oturup kalkmayı ve beraberliği kendine gerekli kılmaktır. Onlarla beraberliğin devamı sebebiyle onların sıfatlarının ve ahlâkının nurlarıyla kişinin bâtını nurlandır. Mânâ bakımından beraberlik ise vâsıtâ olmayı hak etmiş bir topluluğa bâtın yolundan kalbi rabtlemek/bağlamaktır. Sohbeti/beraberliği devamlı olarak onların sûri meclislerinde bulunmaya ve zâhir gözüyle onlara bakmaya hasr etmemek gerekir. Onunla bu şekilde devamlı sohbet/beraberlik hâsıl olup sûretten mânâyâ geçmek, sonunda da vâsıtaya gönül gözüyle bakmak ve sır ile meclisinde hazır olmak gerekir. Bu mânâyâ riâyet ve ihtimam ile devam edilince onun sırrının senin sırrın ile münâsebeti ve ittihâdi meydana gelir. Onda hâsıl olan asıl maksad senin hakikatinde de hâsıl olmuş olur.¹⁰³

⁹⁶ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, trc. Abdulrahman Acer, İstanbul 2016, s. 165.

⁹⁷ en-Nisâ, 4/136.

⁹⁸ Safî, *Reşehât*, II, 438; Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 402.

⁹⁹ el-En'âm, 6/91.

¹⁰⁰ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 135.

¹⁰¹ Safî, *Reşehât*, II, 439; Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 402.

¹⁰² et-Tevbe, 9/119.

¹⁰³ Safî, *Reşehât*, II, 435-436; Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 401.

“*De ki: “Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.”*¹⁰⁴ âyetini cezbenin sultânı ve gücü ile kalpten gayr ve gayriyet adına ne varsa kalpten tamamen çıkması ve yok olması olarak yorumlamıştır.¹⁰⁵

“*Unuttuğun zaman Rabbini zikret.*”¹⁰⁶ âyetini, “O’ndan başkasını, sonra nefisini, zikir esnâsında kendini ve nihâyet Hakk’ın seni zikrinde her türlü zikri unuttuğunda O’nu zikret. Çünkü mâsivâyı unutmadan zikrin hakikati müyesser olmaz.” diye yorumlamıştır.¹⁰⁷

“*Kullarımdan şükredendenler pek azdır.*”¹⁰⁸ âyetini açıklarken hakikatte şükredenin (şekûr) nimette nimeti vereni müşâhede eden olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹

“*Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Tek ve kakhâr olan Allah’ındır.*”¹¹⁰ âyetini şöyle yorumlamıştır: “Eğer ‘mülk’ ile sâlikin gönülde kastedilirse, yani Hak bir gönle kahr-ı ahadiyyetle tecellî ederse o gönülde kendinden başka nişan bırakmaz. O, o gönülde “*Bugün mülk (hükümranlık) kimindir?*” sadâsını bırakır. O memlekette kendinden başkasını görmeyince yine kendi cevap verir ve “Tek ve kakhâr olan Allah’ındır.” der. سبحاني ما أعظم شائي “Kendimi tesbîh ederim, şânım ne yücedir.”, أنا الحق “Ben Hakk’ım.”, هل في الدارين غيري “İki dünyada benden başkası var mı?” sadâları hep bu makamın nişanesidir.¹¹¹

“*Göz şaşmadı ve (onu) aşmadı.*”¹¹² âyetinin muhtemelen Mahbûb’dan uzak düşmek derdine dūçar olan kimsenin yaratılmışlara iltifâttan kesilmesine işâret olduğunu belirtmiştir.¹¹³

“*Bizim zikrimize sırt dönen kimseden yüz çevir.*”¹¹⁴ âyetini şöyle yorumlamıştır: Bu âyetin iki mânası vardır: Birincisi, âyetin zâhirinden anlaşılan mânâdır. “Bizim zikrimizden yüz çeviren topluluktan yüz çevir.” demektir. Onlar inkâr ve gaflet ehlidir. Âyetin diğer mânâsı, “Mezkûr’u (zikredileni) müşâhede ettiğrâk ve istihlâkin kemâlinden zikir vasfı kendilerinden kalkan bir topluluktan

¹⁰⁴ el-İsrâ, 17/81.

¹⁰⁵ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 87.

¹⁰⁶ el-Kehf, 18/24.

¹⁰⁷ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 114.

¹⁰⁸ Sebe’, 34/13.

¹⁰⁹ Safî, *Reşehât*, II, 435; Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 401.

¹¹⁰ el-Mü’min, 40/16.

¹¹¹ Safî, *Reşehât*, II, 438-439; Hânî, *el-Hadâiku’l-verdiyye*, s. 402.

¹¹² en-Necm, 53/17.

¹¹³ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 157.

¹¹⁴ en-Necm, 53/29.

yüz çevir.” demektir. Onlara zikir teklif edilse, zikir onları Mezkûr'u müşâhededen alıkor. Onun için böyle kimselere zikir teklif edilmez.¹¹⁵

“**Şüphesiz en son varış Rabbinedir.**”¹¹⁶ ve “**O'nun zâtından başka her şey yok olucudur.**”¹¹⁷ âyetlerini şöyle yorumlamıştır: Mademki zikrin, hatta bütün makamların nihâyeti ilk âyetin işâret ettiği üzere mezkûru müşâhede ve onda müstağrak olmaktır, öyleyse bütün himmeti, düşüncede Hakk'ın varlığından başka bir şeyin kalmamasına sarf etmelidir ki bu düşünce vesilesi ile zirveye terakkî edilebilsin, sır ve ruh latîfelerinde, zâhir ve bâtında Hakk'ın gayrı bir şey müşâhede edilmesin. İkinci âyet de bu sırra işârettir.¹¹⁸

“**Onun üzerindeki herkes yok olucudur. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalır.**”¹¹⁹ âyetini ise şöyle yorumlar: Zikre devam neticesinde kul şuhûdda/müşâhedede müstağrak olmak sebebiyle görme ve bilme sıfatlarını, hiçbir sıfattan, hatta kendi zatından dahi haberdar olmayacak şekilde kaybeder. Zikir vâsıtasıyla bu yüce dereceye terakkî ettiğinde her şey şuhûdundan kalkar, kaybolur. Öyle ki nazarında hiçbir şey kalmaz, nazar dahi kaybolur.¹²⁰

“**Gücünüz yettiği kadar takvâ sâhibi olun**”¹²¹ âyetini, bütün gücünüzle, diye yorumlamıştır.¹²²

“**O içeceği karışımı tesnîm'dendir. (Tesnîm) Allah'a yakın kılınanların (mukarrabûn) kendisinden içeceği bir pınardır.**”¹²³ âyetleri ile sıfat tecellîsi perdesinin ardından zâtî tecellîden hisseder olmaya işâret olarak yorumlamış, zâtî inkişâftan / zuhûr ve tecellîden ibâret olan ihsânın hakikatının bu mertebede müyesser olacağını belirtmiştir.¹²⁴

Hâce Ubeydullah Ahrâr “**Şüphesiz biz sana kevseri verdik.**”¹²⁵ âyetindeki “kevser”e muhakkıkların kesrette ahadiyyet müşâhedesini mânâsı verdiklerini söyler. Ardından bu müşâhedeye ulaşan kimseye kâinatın zerrelerinden herbirinin bir ayna olacağını, o aynadan Hakk'ın cemâlini müşâhede edeceğini belirtir.

¹¹⁵ Safî, *Reşehât*, II, 435; Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 401.

¹¹⁶ en-Necm, 53/42.

¹¹⁷ el-Kasas, 28/88.

¹¹⁸ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 193.

¹¹⁹ er-Rahmân, 55/26-27.

¹²⁰ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 113.

¹²¹ et-Tegâbün, 64/16.

¹²² Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 1625.

¹²³ el-Mutaffifin, 83/27-28.

¹²⁴ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, s. 84.

¹²⁵ el-Kevser 108/1.

Böyle bir kimseye “mâsivâ” adı verilen şeyler müşâhedenin ve tecelli-yi vücûdun artmasına sebep olacağını ilave eder.¹²⁶

“*Kimi beni zikri benden bir şey istemekten alıkoysa, ona isteyenlere verdiklerimden daha üstününü veririm.*”¹²⁷ şeklindeki rivâyeti şöyle yorumlamıştır: Bu zikirten murâdın Hakk’ın vücudunu müşâhedenin kişiyi istiflâsı olması mümkündür. Zîrâ istemekten kurtulmak, zâtî şuhûdun kişiyi fenâyâ erdirmesi hâricinde neredeyse imkânsızdır. Yine bu zikirten kulun Hakk’ı zikirten sonra Hakk’ın kulunu zikrinin murâd edilmesi de mümkündür. Hakk’ın kulu zikri, kuluna kendini şuhûd/müşâhede etmeyi lutfederek kendinden gayrı olan her şeyin şuhûdundan onu âzâde kılması ve kurtarmasıdır.¹²⁸

Sonuç

Bahâeddin Nakşibend ve İmam Rabbânî’ye kadar olan dönemdeki önemli takipçileri tarafından yazılmış Kur’an’ın baştan sona tam bir işârî tefsiri ya da geniş bir tasavvufî hadis şerhi bulunmamaktadır. Muhammed Pârsâ’nın Kur’an’ın tamamını tefsir ettiği nakledilse de günümüze ondan tam bir tefsir intikal etmemiştir. Bununla birlikte bahsedilen dönemde Nakşibendiyye mensuplarının kendi eserlerinde, sohbetlerinden derlenen ya da sonradan kendileri hakkında yazılan eserlerde, menâkıbnâmelerde ve tarikata dair temel kaynaklarda onların bazı cüz, sûre ve âyet tefsirleri ile bazı hadislerin yorumlarına dair pek çok örnek bulunduğunu görülmüştür.

Bu makalede mezkûr dönemde yaşayan önemli Nakşibendiyye şeyhlerinin daha ziyâde tasavvufî/işârî yorumlarına örnekler aktarılmıştır. Bununla birlikte yorumladıkları âyet ve hadislerin genellikle tasavvufî konularla ilişkili ya da ilişkilendirilen âyet ve hadisler üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Bazı âyet ve hadisler Nakşibendiyye tarikatının prensipleri hakkında delil olarak zikredilmiş ve yorumlanmıştır. Bununla birlikte onların âyet ve hadislere tasavvufî, işârî ve bâtinî anlamlar verirken zâhir mânâları göz ardı etmedikleri, geçersiz saymadıkları ve önemsiz addetmedikleri, hatta yeri geldikçe genellikle sûfler tarafından daha çok tasavvufî anlamlar yüklenen bazı nasların zâhirdeki anlamını öne çıkardıkları söylenebilir.

¹²⁶ Safî, *Reşehât*, II, 406.

¹²⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 34 (29271, 29273); Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, s. 109; Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, II, 95 (567-569).

¹²⁸ Ubeydullah Ahrâr, *Fikarât*, s. 123-124.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ*, Beyrut 1418/1997.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kahire 1313.
- Ahrâr, Ubeydullah b. Mahmûd, *Fıkarât*, trc. Abdulrahman Acer, İstanbul 2016.
- Algar, Hamid, “Bahâeddin Nakşibend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İskanbul 1991, IV, 458-460.
- _____, “Bâkî-Billâh”, *DİA*, İskanbul 1991, IV, 542-543.
- _____, “Muhammed Pârsâ”, *DİA*, İskanbul 2005, XXX, 563-565.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabü'l-îmân*, Riyad 1423/2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1315.
- _____, *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Abdurrahmân Umeyre, Riyad: Dâru'l-Maârif es-Suûdiyye, ty.
- Buhârî, Salâh b. Mübârek, *Enisü't-tâlibîn*, trc. Süleymân İzzî Teşrifâtî, İstanbul 1328.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Kitâbü'n-Netice*, haz. Ali Namlı, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- _____, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an*, İstanbul 1330.
- Câmî, Abdurrahmân, *Nefehâtü'l-üns*, trc. Lâmiû Çelebi, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.
- Çerhî, Ya'kûb, *Ney-nâme*, tah. Halîlullah Halîlî, Afganistan 1973.
- _____, *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî*, Bombay 1297/1880.
- Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr, *el-Firdevs*, Beyrut 1986.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Haksever, Ahmet Câhid, *Ya'kûb-ı Çerhî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İstanbul 2009.
- Hânî, Abdülmecîd b. Muhammed, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, Beyrut 2010.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nüreddin Alî b. Ebî Bekr, thk. Hüsâmüddin el-Kudsî, *Mecmau'z-Zevâid*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1914.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire 1395/1975.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, tsh. R. A. Nicholson, Tahrân: Matbûâtî-i Ali Ekber İlmî, 1334 hş.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire 1374-75/1955-56.
- Necmeddin Dâye, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009.
- Nevşâhî, Ârif, “Ya'kûb-i Çerhî”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 281-282.

Okumuş, Ömer, “Câmî, Abdurrahman”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 94-99.

Pârsâ, Muhammed, *Risâle-i Kudsiyye: Muhammed Bahâeddin Hazretlerinin Sohbetleri*, trc. Necdet Tosun, İstanbul 1998.

Safî, Ali b. Hüseyin Vâiz Kâşifî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, thk. Ali Asgar Muîniyân, Tahran 2536/1977.

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ty.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Kahire 1395/1975.

Tosun, Necdet, *Bahâeddin Nakşibend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

_____, “Ubeydullah Ahrâr”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 19-20.